

Славей ДИМИТРОВА

СУ „Св. Климент Охридски“, София, България
slaveia.slavianova@yahoo.com

ПРЕДСТАВИ ЗА АРИСТОКРАТА В ЛИТЕРАТУРАТА НА ЧЕШКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Slaveia DIMITROVA

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria

IMAGES OF THE ARISTOCRAT IN THE LITERATURE OF THE CZECH NATIONAL REVIVAL

The paper examines the figure of the aristocrat from the perspective of the polar attitudes typical of the Czech National Revival. In some of the texts from the period the aristocracy is represented as the main promoter within Austro-Hungary of the rights of the Czech nation. At the same time it also emerges as the chief importer of harmful foreign influences. The text analyzes the connections which, according to the ideologues of the Czech National Revival, every true Czech must establish with the collective nation.

Keywords: Czech National Revival, aristocrat, national trauma, patriotism

През XVIII и XIX в. една от темите, които се коментират интензивно в чешките възрожденски текстове, е тази за социалната структура и йерархия на чешката общност в рамките на Австро-Унгария. Болезнено усетената липса на собствена държавност, както и флуидното чешко национално съзнание мотивират поредица жестове, свързани с изграждането и обединението на националния колектив. Франтишек Мартин Пелцъл дори категорично заявява, че една общност може да се възприема като национална само когато притежава ясна социална структура и йерархия. Особено болезнено той изживява популярния по онова време възглед, че чехите не са народ, защото нямат аристокрация (Pelcl 1956: 82). Оттук насетне в идеала на Пелцъл аристокрацията заема специално място, тъй като определя политиката и легитимира общността. По тази причина тя трябва да бъде спечелена да работи в интерес на народа.

Като следваща цел за възрожденските патриоти се очертават усилията им да сблизят позициите на малобройната аристокрация и многобройните поданици. Особено любопитен в тази посока е фактът, че Пелцъл, както и Микулаш Адаукт Войт, свързват взаимната нетърпимост между съсловията с естествената ненавист, която човек изпитва към всичко чуждо, непознато. В някои случаи предразсъдъците на по-високопоставените обществени групи спрямо по-нискостоящите ескалират до такава степен, че се мотивират

не само културно и икономически, но и биологично и дори хигиенно. Налага се представата, че тестото, от което е замесен аристократът, е по-добро, че кръвта му е по-ценна, различна, че генетичната наследственост и икономическата състоятелност са единствените качества, заслужаващи уважение, че само те гарантират принадлежност към високия идеал, означават образование, естетичност, хуманност и т.н. Усилието на възрожденците да примирят крайностите изхожда от убеждението, че аристокрацията трябва да бъде спечелена на страната на народните дела стратегически. Тъй като за чешките патриоти от първостепенно значение е запазването на езика, народа, историческата и културната самобитност и морала на чехите (и едва след това на политическите и социалните права), а аристократизмът априори се свързва с наследствеността, подчертаването на заслугите на аристократичните предци и родове предполага повтораемост на героичните и културните им жестове днес. Изхождайки от тази логическа конструкция, Войт извежда меценатството и творчеството като естествен дълг на аристократа, който дълг е в пряка зависимост от икономическата и социалната му отличителност. В този контекст логично се вписва и многократно подчертаваният от възрожденците факт, че в старата чешка литература писаното слово е присъщо главно на кралете, аристократите и висшето духовенство. Безспорно тенденциозно се повтаря и твърдението, че от най-ранна възраст чешките благородници страстно изучават майчиния си език. Желанието аристокрацията да се спечели за народните дела на моменти довежда до преувеличени, а понякога дори до абсурдни твърдения и ласкателства като това на Пелцъл, че на чешки се говори във висшето общество: „от устите на нашите благородници чешкият звучеше тъй благозвучно, тъй сладко, сякаш им беше вроден.“ (Pelcl 1977: 6). Така двойно по-натрапчиво и болезнено зазвучава сравнението на настоящето с миналото. Според Борислав Борисов обръщането на погледа към миналото представлява едновременно „акт на безпомощност“ и „провокация към позагубеното, но исторически обосновимо самочувствие“ (Борисов 2011: 79). В някои случаи обаче твърденията на Пелцъл отиват и в другата крайност, особено когато коментира настоящето. Той буквално обвинява аристократите, че се срамуват от майчината си реч. Възхвалата на аристократичната грижа за езика в миналото не само свидетелства за копнежите на автора, но доказва и политическия му усет – подкрепата на аристокрацията, или поне на част от нея, в онзи момент е била от първостепенна важност за запазването на макар и малкото останали права на чехите.

Представите за ролята на аристокрацията в известна степен се модифицират с навлизането в чешка среда на идеалите на Просвещението. В края на XVIII в. все още не се оспорва първенството на аристокрацията, но акцентът се измества от произхода и богатството към възвишеността на духа и сърцето; пренасочва се от външните към моралните характеристики. Оттук логично следва, че присъщите на благородниците високи идеали и морал (а не наследствеността) ги превръщат в закономерни водачи. Успоредно на идеализирания образ на аристократа се коментират и някои вредни

съвременни явления като например закупуването на благороднически титли; крайно негативно е и отношението към унаследяването на аристократичната титла от поколения, напълно апатични към възвишеното. Дори Антонин Йозеф Зима в пиесата „Олдржих и Божена“ (Oldřich a Božena, 1789) открито се присмива на наследствения аристократизъм (Zima 1789: 11). Величието на аристокрацията се признава само тогава, когато е пряко свързано със службата на народа, когато подкрепя (финансово и морално) благородните начинания на поданиците и когато възхвалява славата на родината и, разбира се, на езика. Или с други думи мяра са не произходът и кръвта, а моралът и, най-важното, патриотизмът.

В текстовете от края на XVIII в. оценката на аристокрацията се движи в пределно широки амплитуди – възприемана е като безспорен духовен и политически водач, но и като предател и кръвен враг. На крайния негативен полюс се оказва „Защита на чешкия език, написана срещу озлостените му клеветници...“ (Obrana jazyka českého proti zlobivým jeho utračům..., 1783) от Карел Игнац Там. За него сред всички съсловия най-осъдително е поведението на аристократите – то е моралната причина за упадък на езика и народа. Според „Защитата“ на К. И. Там вместо аристократите да подпомагат патриотичните инициативи, те само насаждат вредните си навици (фалшиви наслади, разкош, разврат, сладострастие и гуляи) и безразличие. Въпреки предателството на аристократите, авторът не си представя социална структура, различна от познатата, напротив – обвиненията му по-скоро целят да събудят заспалото им национално съзнание. Според идеала на К. И. Там именно аристократите трябва да инициират патриотичните дела, да стоят начело на народа, да служат за пример, тъй като те са неговото ядро. Разбира се, риториката и обвиненията на Там са крайни – подход, типичен за защитата.

За отношението на чешките патриоти към аристокрацията показателни са и възгледите на Пелцъл. В „Бохемска хроника за управлението на римския император и крал на Бохемия Йозеф II“ (Böhmische Chronik unter der Regierung des römischen Kaisers und Königs von Böhmen Josephus II, Česká kronika za vlády římského císaře a českého krále Josefa II, 1790, отпечатана частично за първи път през 1904 г.) той коментира иронично непрекъснатите оплаквания на благородниците от опита на Мария Терезия да отмени ангарията. По-често обаче застава на страната на аристокрацията и дори подкрепя съпротивата срещу Патента за отмяната на крепостничеството. Въпреки противоречивите оценки на политическите и икономическите решения на Виена, факт е, че за първи път аристокрацията е подложена на толкова сериозна критика. Тази промяна е особено важна – аристокрацията започва да губи привилегираното си положение, а социалните низини се превръщат в съществен фактор при конструирането на представата за народа.

Като изява на актуалните за времето демократизиращи тенденции особено се откроява „Олдржих и Божена“ от Антонин Зима. В нея не просто кралската свита не се разграничава от селяните, но се извежда и идеята, че често обикновените хора са дори по-благородни от благородниците. Всичките

тези възгледи са проектирани върху далечното минало, но алюзиите към съвременното са били очевидни. Не случайно на укора на аристократа Берковец, че бъдещата княгиня Божена не е с аристократично потекло, Олдржих отговаря: „Млъкнете с вашия аристократизъм. Кой е праотецът на човешкия род? Дали не е Крок, първият съдия в Чехия, какъв княз е бил? А дали Пршемисъл е бил от знатен род? Защо тогава искате да заличите всичко естествено в човека? Просто така! – сякаш селянинът не е творение на божията ръка! Също както князът, владиката и земаант!“ (Zima 1789: 25). Освен че обслужва патриотичния императив, „Олдржих и Божена“ дава убедителен пример и за начина, по който чрез християнски категории се обясняват социалните и политически отношения. Сходни са убежденията и на Франтишек Ян Вавак. Той не оспорва традиционната съсловна йерархия, тъй като я смята за установена от Бога, но все пак уточнява, че светската власт е власт само над тялото, но не и над духа. Господар на духа може и трябва да бъде само Бог. Точно идеята за метафизичното християнско равенство подготвя всички онези обществени и мисловни нагласи, които ще изкристализират в началото на XIX в. Вавак отчита значението на аристокрацията за общността и настоява да се почитат „старите чешки аристократични, рицарски и владетелски родове“ (Vávak 1907–1924: 47). В случая обаче важен е фактът, че авторът смята за чешка само онази аристокрация, която познава и пази родния си език и която го използва в ежедневната си комуникация.

С оглед на чешката среда се налага и уточнението, че високо моралното разбиране за задачите на аристокрацията и опитите тя да бъде стилизирана като народен предводител далеч не намират отзвук сред цялото съсловие, а дори и най-либералните ѝ представители никога не приемат напълно езиковата програма на Възраждането – напр. амбицията да се върне в основното училище образованието на чешки и латински не се вербализира от аристократите, а от духовенството и обосновката му не е народностна, а практическа. Апелът на Вацлав Матей Крамериус, че „чешкият народ има една мечта – чешките деца да се упражняват на родния си език по стария начин в латинските училища“ (Kramerius 1791a: 152), е не толкова политически, колкото социален (цели улесняване на достъпа на чехите до висшите училища и до различни учреждения). Уточнението „по стария начин“ е показателно за посоката, по която чешкото културно и политическо мислене поема при позоваването на старите си права. „Старото право“ представлява умел тактически ход, съобразен с нагласите след Френската революция, когато всичко ново се квалифицира като революционно. Адресат на текста на Крамериус очевидно е била аристокрацията, а целта на практика е същата като тази на Пелцъл и Войт – да се привлекат повече благородници на страната на народния интерес, да се намали напрежението между съсловията, а сред народа да не се поражда усещане, че е пренебрегнат. Написаното от Крамериус доказва, че в края на XVIII в. навлизащата в чешка среда либерална фикция на Френската революция засилва усещането, че в многонационалната империя не би следвало народите и съсловията да са йерархизирани, тъй като това

противоречи на идеята за равенство. Все по-голяма популярност придобива и мисленето за народа като етническо обединение, като колектив. Показателно тук е схващането на Йозеф Добровски, според когото нация, език и култура са понятия неразривно свързани, исторически и семантично неразчленими, което е и тезата, защитавана в речта му пред Леополд II в Научното дружество през 1791 г. Същия възглед споделя и Крамериус в „Приветствие на чешката корона“ (Kramérius 1791b: 289–296).¹ Короната е посрещната от „целия чешки народ“. Той изобщо не споменава конкретно съсловие, но подчертава, че са дошли хора, които говорят, чувстват и мислят на чешки. Като „народ“ Крамериус разпознава всички, които се идентифицират с чешката държавност и нейния символ – короната. Така той изгражда причинно-следствена връзка, съобразно която след като короната е чешка, и държавата е на чехите.

Описанието на Крамериус се радва на толкова голяма популярност, че се препечатва и преразказва от редица автори, сред които и Ян Непомук Йозеф Рулик в неговия „Исторически календар“ (Kalendář historický 1797: 161–162). За Рулик важни са не произходът, богатството и силата на човека, а умствените способности и високият морал. Той подчертава равните юридически права в държавата и еднаквите задължения на всички поданици към владетеля. Равните права и задължения логично предполагат, че на чехите ще се даде възможност да участват активно в управлението. Доколко подобно нещо в края на XVIII и началото на XIX в. изобщо е възможно, едва ли е толкова важно, колкото фактът, че в идеалните представи на възрожденците националните и икономическите дисонанси постепенно започват да се изглаждат. Във времето на Наполеоновите войни тази тема тенденциозно се измества към периферията на общественото внимание, тъй като общата цел и на чехите, и на официалната власт е постигането на единство. Мотивацията на управляващите обаче е полюсно различна от тази на чешките интелектуалци – ако първите се нуждаят от лоялна военна сила в лицето на народа, то вторите не крият аспирациите си към аристокрацията, която единствена би могла да легитимира патриотичните им начинания и копнежи. В рамките на тази тенденциозност се вписва и акцентирането върху християнската любов, която би следвало да ръководи отношенията между привилигировани и селяни. Рулик извежда връзката между различните съсловия чрез идеята за взаимната им обвързаност и дори дословно казва, че богатите са създадени, за да помагат на бедните, а бедните – за да се молят за земното и небесно щастие на богатите (Rulík 1808: 109–110). Подобен възглед за аристокрацията, която трябва да поведе народа си, не е новост. Удържа се и убеждението, че не кръвта и величието на рода, а личните качества са в основата на благородството. Нови са обаче настоятелността, с която аристокрацията се приканва да служи на общия интерес, и остротата,

¹ Статията е написана по повод нареждането на Леополд II чешката корона да се върне от Виена в Прага (което се случва на 6.IX.1791 г.) за коронацията му като чешки крал в „Св. Вит“. Текстът не е подписан, но за автор се смята В. М. Крамериус. Отпечатан е в: *Kramériusovy císařské a královské vlastenecké noviny*, 10. Zář 1791, s. 289–296.

с която се критикува незаинтересоваността ѝ към народното дело. Синтез на тези усилия предлага „Олдржих и Божена“ (Oldřich a Božena, 1806) на Йозеф Юнгман, където княз Олдржих заявява, че истинското благородство не се корени в произхода, а във висотата на духа и морала (Jungmann 1806b). Критиката на аристокрацията при Юнгман е скрита в изреченото от Олдржих желание да се ожени по-скоро за девойка със селски произход, но чехкия, отколкото за чужденка, била тя и с благородническо потекло.

Същия въпрос Юнгман коментира и в „За чешкия език. Първи разговор“, където вече съзнателно противопоставя селячеството на аристокрацията, при това не само социално, но и идейно и езиково. Според него патриотичната фикция, че аристокрацията ще опази чешките национални ценности и интереси, е анахронична. Юнгман смята, че самият народ вече притежава достатъчно сили, за да направи това сам, и дословно пише: „Чешкият селянин съществува; какво значение има дали аристокрацията говори на франкски или халдейски (по-умните обичат езика на народа си)? Затова народът ги възприема като такива, за каквито се представят сами – за чужденци; затова колкото повече презират народа си, толкова повече народът ги ненавижда.“ (Jungmann 1806a: 321–322) Авторът лансира идеята, че чехите не се нуждаят от подобни водачи, че те само вредят. Патосът на Юнгман е насочен към налагането на идеята, че селяните са народът. Той явно несъзнателно споделя либералните идеи на Френската революция, която на практика доказва, че не е задължително народът и аристокрацията да си взаимодействат, че всяко едно съсловие може да върви по свой собствен път, да се развива независимо от останалите. Все пак в контекста на Възраждането радикализмът на Юнгман остава изключение. По-голямата част от чешките възрожденци продължават да третират аристокрацията като същностен фактор за развитието на патриотичната идея. Променят се обаче доводите, с които се убеждава. Вече се изтъква не само прагматичната страна (като напр. необходимостта аристокрацията да се грижи за езика, да го изучава от ранна детска възраст и да го използва в ежедневието), а значително по-високият, идеалният аргумент, свързан с общата принадлежност и историческата съдба.

Успоредно на осмислянето на конкретната реалност и на насочването на оптиката към възпитанието и образоването на народа, се заражда и романтичната представа за селянина и провинциалния свят. Тази романтика увлича дори аристокрацията, която по време на Френската революция тенденциозно организира селска сватба и бал в Бубенеч, на която в желанието си да тушират още в зародиш зараждането на либерални идеи сред чешките селяни и да покажат уважение към тях, аристократите се издокарват с чешки народни носии, стараят се да говорят на чешки и да се държат простовато. В текстовете обаче се откриват и редица податки за оценката на селяните на тържествата като обидни не само заради облеклото и поведението на аристократите, но и поради факта, че съвпадат по време с Месни заговезни. Вавак и Крамериус все пак оценяват тържествата като доказателство за уважението на аристокрацията към народа и чешкия език, от който благородниците не се срамуват „както се

твърди погрешно“ (Kramerius 1793b: 33–36; Kramerius 1793a: 64; Vávák 1915: 68–72).

Няколко години по-късно, през второто десетилетие на XIX в., нападките срещу аристокрацията се обострят. Така например в едно от писмата си до Антонин Марек Юнгман говори за „някакви графчета“ (Jungmann 1948: 162), които си въобразили, че са изиграли важна роля за отварянето на Патриотичния музей. Иронията на Юнгман е директно насочена срещу граф Кашпар Мария Щернберг, световно признат учен-палеонтолог, и неговите съмишленици аристократи и е напълно неоснователна. Всъщност точно граф Щернберг инициира през 1818 г. изготвянето и подписването на петицията за организирането и отварянето на Националния музей в Прага, която бива подкрепена от Франц II през 1820 г. Битката на Юнгман за съхранението на националната памет, проявена конкретно в усилието за отварянето на чешки Национален музей, патетично подчертава обвързаността на отделния индивид, при това без оглед на социалния му статус и произход, с националната общност. Най-точно това идентифициране чрез общността формулират Павел Йозеф Шафарик и Франтишек Палацки в „Началата на чешката поезия, особено на прозодията“ (Počátkové českého básnictví, obzvláště prozodie, 1818), където казват: „Роден съм славянин... вярвам в това, че истинско образование, истинско блаженство и спасение мога да получа само сред своя народ. Което принадлежи на моя народ, е и мое право по божия и човешка воля; което е мое, е и на народа ми право пак по божия и човешка воля. Срамът на родината е и мой срам, болката на родината е и моя болка, смъртта на родината е и моя смърт; но и нейният живот е и мой живот, нейната слава е и моя слава.“ (Šafařík, Palacký 1918: 6). Нация и отделна личност при Шафарик и Палацки се сливат в едно духовно и телесно цяло. Идентифицирането на индивидуалността чрез колектива и обратното като идея не е новост. Нова е обаче емоционалността, обхватът и дълбочината на чувството.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

- Борисов 2011:** Борисов, Б. Българският и чешкият книжовен език през Възраждането. Особености на кодификацията. София: Просвета, 2012.
- Борисов 2011:** Борисов, Б. Езикът на Българското и Чешкото възраждане – цел, средство, национална идеология. // *Истина, мистификация, лъжа в славянските езици, литератури и култури*. Съст. Н. Иванова, Е. Дараданова и кол. София: Лектура, 2011, 75–81.
- Jungmann 1948:** Jungmann, J. List Jungmannův Markovi z 19.I.1818. // *Boj o obrození národa. Výbor z díla Josefa Jungmanna*. Ed. F. Vodička. Praha: J. Kosek, 1948, 162.
- Jungmann 1806a:** Jungmann, J. O jazyku českém. Rozmlouvání první. // *Hlasatel český*, roč. I, 1806. Praha: Bohumil Haase – František Jeřábek, 1806, 321–332.
- Jungmann 1806b:** Jungmann, J. Oldřich a Božena. // *Hlasatel český*, roč. I, 1806. Praha: Bohumil Haase – František Jeřábek, 1806.

- Kramrius 1791a:** Kramrius, V. M. Dodatek. // *Krameriusovy císařské a královské vlastenecké noviny*, 7. Května 1791, 152.
- Kramerius 1793a:** Kramerius, V. M. Milost bylo pohleděd... // *Krameriusovy císařské a královské vlastenecké noviny*, 16. Února 1793, 64.
- Kramerius 1793b:** Kramerius, V. M. Mybychom se jisté nevděčnosti dopustili... // *Krameriusovy císařské a královské vlastenecké noviny*, 26. Ledna 1793, 33–36.
- Kramerius 1791:** Kramerius, V. M. Vítání české koruny. // *Krameriusovy císařské a královské vlastenecké noviny*, 10. Září 1791, 289–296.
- Pelcl 1956:** Pelcl, F. M. *Paměti*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- Pelcl 1977:** Pelcl, F. M. Předmluva k laskavému čtenáři. – In: Vratislav z Mitrovic, V. *Příhody Václava Vratislava z Mitrovic...* Praha: Mladá fronta, 5–12.
- Rulík 1797:** Rulík, J. N. J. *Kalendář historický, obsahující krátké a sumovní poznamenání všech proměn, příběhů, válek, nejvyšších nařízení, a t. d. jak v slavném národu a království Českém, tak i na díle v jiných národech a zemích, zběhlých. Díl První, od léta 1780, až do léta 1797. Sepsaný od Jana Rulíka, měšťana Pražského*. Praha: Vytisknutý písmem Hrabovských dědiců, za Matěje Šťastného Faktora.
- Rulík 1807–1808, ed.:** Rulík, J. N. J. *Nedělnj kazatel, aneb, Nová kázání v krátkém obsazení na neděle přes celý rok*. Sv. II. Praha: Jan Rulík.
- Šafařík, Palacký 1918:** Šafařík, P. J., Palacký, Fr. *Počátkové českého básnictví, obzvláště prozodie*. Praha: J. Otto, 1918.
- Vávak 1915:** Vávak, F. J. *Paměti Františka J. Vaváka*. III/1. Praha: Dědictví sv. Jana Nepomuckého.
- Vávak 1907–1924:** Vávak, F. J. *Paměti Františka J. Vaváka*. III/3. Praha: Dědictví sv. Jana Nepomuckého.
- Zima 1789:** Zima, A. J. *Oldřich a Božena. Vlastenská původní činohra v pěti jednáních*. Praha: Vytisknutá v Jana Tomáše Hóchlinbergra v menším městě Pražském.